Г.А. Арцямёнак (Віцебск)

БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў САЦЫЯЛЬНАЙ ТЫПАЛОГІІ МОЎ СВЕТУ

Сацыяльная тыпалогія з’яўляецца параўнальна новым напрамкам лінгвістычных даследаванняў, яна вызначае прынцыпы аб’яднання моў у залежнасці ад іх сацыяльных функцый, ролі ў працэсах камунікацыі. Для сацыяльна-тыпалагічнай характарыстыкі моў істотнымі з’яўляюцца грамадска-палітычныя абставіны іх функцыянавання, колькасць носьбітаў, сферы і асяродкі ўжывання, формы існавання, юрыдычны і рэальны статус

Репозиторий ВГУ

у соцыуме, грамадскі прэстыж, магчымыя перспектывы далейшага выкарыстання. У адрозненне ад структурнай тыпалогіі, вытокі якой можна знайсці ў сярэдневяковых мовазнаўчых распрацоўках, сацыяльная (функцыянальная) тыпалогія яшчэ толькі складваецца. Гэта звязана як з метадалагічнымі цяжкасцямі, так і з выключнай разнастайнасцю статусаў і функцый моў у краінах свету. “На Зямлі няма дзвюх тоесных моўных сітуацый, няма дзвюх моў з роўным аб’ёмам камунікацыі, з аднолькавай гісторыяй і з аднолькавай будучыняй” [1, с. 13].

Паводле камунікатыўнага рангу беларуская мова адносіцца да нацыянальных (дзяржаўных) моў. Такім статусам у свеце валодаюць усяго каля 100 моў. Аднак названы фактар істотна трансфармуецца пад уплывам моўнай сітуацыі ў пэўнай краіне ці рэгіёне. Паколькі беларуская мова функцыянуе на тэрыторыі Беларусі ў сітуацыі нераўнаважнага білінгвізму побач з рускай мовай, якая належыць да найвышэйшага камунікатыўнага рангу сусветных моў, рэальны модус выкарыстання беларускай мовы прыкметна паслаблены. Вызначальнай характарыстыкай сучаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі з’яўляецца функцыянальна незбалансаванае руска-беларускае двухмоўе, якое мае не этнічны, а сацыяльна-культурны характар. Беларуская мова валодае дзяржаўным юрыдычным статусам, яна дастаткова развітая на ўсіх структурных узроўнях і патэнцыяльна не абмежаваная ў сферах выкарыстання. Разам з тым наяўная камунікатыўная практыка ілюструе істотную перавагу больш моцнай і прэстыжнай рускай мовы амаль ва ўсіх сферах.

Апошнія афіцыйныя звесткі пра выкарыстанне беларускай мовы ў штодзённых зносінах змешчаны ў матэрыялах перапісу 2009 года. Паводле іх, беларускую мову як мову, на якой звычайна размаўляюць дома, выкарыстоўваюць 23,4% насельніцтва Беларусі (з тых, хто адносіць сябе да беларусаў, – 26,1%) [3]. Гэтыя лічбы ў цэлым карэлююць з агульнай колькасцю сельскага насельніцтва ў краіне (25,7%). Калі ўлічыць, што ў апытальных лістах не былі прадугледжаны змешаныя формы маўлення (так званая “трасянка”), можна меркаваць пра пераважнае ўключэнне апошніх самімі рэспандэнтамі ў камунікатыўную прастору беларускай мовы. Верагодна таксама, што пэўная колькасць насельніцтва, адказваючы на пытанні перапісу, імкнулася мэтанакіравана падтрымаць камунікатыўны статус беларускай мовы, чым падсвядома падкрэслівала важнасць яе сімвалічнай функцыі.

Руская мова сёння дамінуе ў сферы гаспадаркі і вытворчасці, грамадска-палітычнай і дыпламатычнай дзейнасці, сістэме навучання, сродках масавай інфармацыі і прапаганды, навуцы, кнігавыданні, мастацтве (сферы эстэтычнага ўздзеяння – тэатр, кіно), абслугоўванні, справаводстве, асабістай перапісцы, афіцыйнай інтэрперсанальнай камунікацыі і інш. Беларуская мова пакуль пераважае ў сферы нацыянальнай мастацкай літаратуры і традыцыйнага фальклору, хаця і тут у апошні час назіраюцца зрухі ў напрамку пашы-

Репозиторий ВГУ

рэння рускамоўных твораў. Пры гэтым сфера вербальнай мастацкай творчасці добра асвоена беларускай мовай нават у самых сучасных, навамодных праявах (постмадэрнісцкі дыскурс, моладзевы і камп'ютарны слэнг, інтэрнэт-камунікацыя).

Такім чынам, маючы камунікатыўны ранг і юрыдычны статус дзяржаўнай, а таксама з'яўляючыся тытульнай мовай краіны, беларуская мова ў Рэспубліцы Беларусь стала фактычна мінарытарнай (мовай меншасці). Такая неадпаведнасць увогуле амаль не характэрная для моўнага ланшафту свету. Пэўныя паралелі ў Еўропе назіраюцца з каталанскай, галісійскай, басконскай, рэтараманскай, фарэрскай мовамі, але яны маюць статус афіцыйных толькі на пэўнай частцы тэрыторыі дзяржавы, населенай прадстаўнікамі адпаведнага этнасу, і двухмоўе мае там этнічны характар.

У падрыхтаваным ЮНЕСКА інтэрактыўным "Атласе моў свету, што знаходзяцца пад пагрозай знікнення" (2010) ўсе мовы паводле ступені жыццяздольнасці падзяляюцца на 6 узроўняў у адпаведнасці з 9 крытэрыямі, самым важным з якіх лічыцца пераемнасць моў паміж пакаленнямі. Беларуская мова аднесена да так званых "загрожаных", ці "нестабільных", "уразлівых" (vulnerable), як і, напрыклад, адыгейская, басконская, башкірская, карачаева-балкарская, уэльская, чувашская (звяртае на сябе ўвагу, што названымі мовамі, у адрозненне ад беларусаў, карыстаюцца этнасы, якія не маюць уласнай суверэннай дзяржаўнасці). Разам з тым беларуская мова не трапіла ў пералік моў, што стаяць перад рэальнай пагрозай, як абазінская, валонская, ідыш, ірландская, карэльская, ламбардская, цыганская, шатландская, эрзянская, або сур'ёзнай пагрозай знікнення, як брэтонская, іжорская, каракская, кашубская, лангедокская, нанайская, нганасанская, правансальская, чукоцкая [4]. У Чырвонай кнізе моў Еўропы (1999) беларуская належыць да моў з патэнцыйнай пагрозай знікнення па прычыне непрэстыжнасці ў соцыуме разам з галісійскай, карсіканскай, ламбардскай, лігурыйскай, ніжнесаксонскай і іншымі [5].

У еўрапейскіх краінах з другой паловы мінулага стагоддзя няўхільна нарастае імкненне захаваць і адрадзіць культурна-моўную самабытнасць розных этнасаў. Думаецца, беларуская мова сёння таксама патрабуе спецыяльнай падтрымкі з боку дзяржавы, нягледзячы на свой высокі прававы статус, бо ў сітуацыі дзяржаўнага, да таго ж блізкароднаснага, двухмоўя фактычнае становішча моў апрыёры не можа адпавядаць юрыдычнаму. У прыватнасці, такая падтрымка магла б выявіцца ў свядомым і мэтанакіраваным пашырэнні сітуацый дыглоснага характару ў некаторых галінах сацыяльна-моўнай практыкі, што звязана з наданнем кожнай мове спецыфічнага кола абавязкаў і строга зафіксаваных "зон абслугоўвання". Прадуманае размежаванне сфер выкарыстання беларускай і рускай моў дазволіла б стабілізаваць моўную сітуацыю, павысіць прэстыж беларускай мовы, захаваць яе як этнакультурны скарб для наступных пакаленняў і ўмацаваць нацыянальную самасвядомасць беларускага народа.

Репозиторий ВГУ

Беларуская пісьмова-літаратурная мова, хоць і з'яўляецца "маладой", мае дастаткова высокую ступень унармаванасці і кадыфікацыі. Аднак у сучасным шматмоўным свеце на першы план выходзіць вусная масавая камунікацыя (асабліва на тэлебачанні), якая, па сутнасці, прадвызначае камунікатыўна-сацыяльны статус мовы. Сёння рост папулярнасці беларускай мовы немагчымы без тэлетрансляцыі на асноўных дзяржаўных каналах навін, грамадска-палітычных і навукова-папулярных перадач, новых фільмаў, серыялаў, канцэртаў, спектакляў, рэкламы па-беларуску. Гэта наглядна паказвае моўная палітыка і практыка мас-медыя былых савецкіх рэспублік.

Паводле вучэбна-педагагічнага статусу беларуская мова блізкая да ўкраінскай, польскай, грузінскай, венгерскай, чэшскай, літоўскай і іншых моў, што могуць выкарыстоўвацца ва ўстановах адукацыі як дапаможныя пры навучанні замежнай мове (беларуская – рэдка), як непасрэдныя мовы выкладання (удзельная вага беларускай пастаянна змяншаецца), а таксама як вучэбныя прадметы. Названыя мовы, аднак, не вывучаюцца ў якасці агульнаадукацыйнага прадмета "замежная мова", у адрозненне ад вядомых сусветных і міжнародных моў (англійская, іспанская, нямецкая, руская, французская). З 2012 года ў Беларусі па прыкладзе краін Балтыі і шэрагу славянскіх краін Еўропы была адноўлена традыцыя правядзення летніх школ беларускай мовы, літаратуры і культуры для замежнікаў.

Беларуская мова не мае і гістарычна не мела канфесійнага статусу сакральнай ("прафетычнай" або "апостальскай") мовы, хоць на яе здаўна маглі перакладацца кнігі рэлігійнага зместу. Больш за тое, параўнальна слабыя кантакты з царкоўнаславянскай як сакральнай мовай Усходняй Славіі істотна паўплывалі на станаўленне пласта абстрактнай лексікі, што і сёння яшчэ заўважаецца ў параўнанні з мовамі, якія мелі працяглую і неперарваную літаратурна-пісьмовую традыцыю (параўн. семантыка-стылістычныя цяжкасці з перакладам славянізмаў тыпу *благодать, благословить, воображение, восхитительный, лик, неблагополучный, обольщение, общаться, отвлечь, предоставить, уязвимый* і да т. п.). У наш час беларуская мова можа спарадычна выкарыстоўвацца ў якасці культавай, праўда, амаль выключна ў сферы каталіцкай царквы.

У тыпалогіі літаратурных моў сучасная беларуская літаратурная мова адносіцца да параўнальна "маладых", як, напрыклад, украінская або славенская. Такія мовы не дэманструюць значных адрозненняў, з аднаго боку, паміж гутарковым маўленнем на літаратурнай мове і дыялектным маўленнем, з другога – паміж кадыфікаванай літаратурнай мовай і арыентаваным на яе гутарковым штодзённым маўленнем. Адпаведна ў іх не назіраецца глыбокай сэнсавай дыферэнцыяцыі варыянтных і сінанімічных сродкаў, г. зн. у многіх выпадках выбар варыянта не звязаны з істотнымі семантычнымі і стылістычнымі адрозненнямі, якія папросту яшчэ не паспелі скласціся. Для такіх жа моў з працяглай пісьмовай традыцыяй, як англійская, руская, французская, нямецкая, арабская, японская, іўрыт,

Репозиторий ВГУ

функцыянальна не абумоўленае вар'іраванне моўных сродкаў у цэлым не характэрнае. Важным фактарам з'яўляецца таксама перарванасць / бесперапыннасць пісьмовай традыцыі. Для большасці славянскіх народаў (беларускага, украінскага, чэшскага, балгарскага, сербскага, харвацкага, славацкага, славенскага) адсутнасць дзяржаўнай самастойнасці, іншаземны нацыянальны прыгнёт перапынілі развіццё ранняй пісьмовай культуры, у выніку чаго кніжна-літаратурная практыка адраджалася нанова праз некалькі стагоддзяў у рэчышчы нацыянальна-вызваленчых рухаў. Фарміраваннем новай літаратурнай мовы на грунце жывых народных гаворак абумоўлена, напрыклад, абмежаванае ўжыванне дзеепрыметнікаў незалежнага стану і звязаныя з гэтым некаторыя праблемы выкарыстання беларускай мовы ў афіцыйным і навукова-тэхнічным стылях. У той жа час руская, польская, чэшская мовы вельмі часта чэрпаюць стылістычныя сродкі з ранніх перыядаў сваёй гісторыі.

У айчыннай навукова-папулярнай публіцыстыцы не раз адзначалася тыпалагічная блізкасць моўных сітуацый у Беларусі і Ірландыі. Трэба, аднак, бачыць і розніцу: этнічную самасвядомасць ірландцаў значна ўмацоўваюць істотныя рэлігійныя і культурныя адрозненні, сацыяльная памяць пра гісторыю народа і краіны, адзінства палітычных мэт. Гістарычныя абставіны станаўлення беларускай нацыі складваліся паіншаму і ў многім залежалі ад моўнай самаідэнтыфікацыі насельнікаў, у выніку чаго для беларусаў, на нашу думку, менавіта мова стала найгалоўнейшым фактарам падтрымкі існавання этнасу, засцярогай ад ператварэння яго ў геаграфічную групоўку насельніцтва. У канкрэтна-гістарычных умовах Беларусі, улічваючы ўсе акалічнасці ўзнікнення і развіцця беларускай дзяржаўнасці, цяжка пагадзіцца з меркаваннем, што "сістэма нацыянальнай самасвядомасці са стратай нацыянальнай мовы можа трывала ўгрунтоўвацца на іншых кампанентах этнасу" [2, с. 118].

Літаратура

1. Мечковская, Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков / Н.Б. Мечковская. – 7-е изд. – М.: Флинта; Наука, 2009. – 312 с.

2. Мікуліч, Т.М. Мова і этнічная самасвядомасць / Т.М. Мікуліч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996. – 159 с.

3. Перепись населения Республики Беларусь 2009 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.belstat.gov.by/uploads/file/GU_demogr/5.11-0.pdf. – Дата доступа: 15.10.2015.

4. UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap.html. – Дата доступа: 18.10.2015.

5. UNESCO Red Book on Endangered Languages: Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html. – Дата доступа: 18.10.2015.

Репозиторий ВГУ